

УДК 94 (477) "18/19": 336.773

Казьмірчук Г.Д., Казьмірчук М.Г., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Казьмірчук Григорій Дмитрович (1944 р.н.). Закінчив історичний факультет КДУ в 1974 р. Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Має 204 наукові публікації, з них 10 монографій, 5 посібників, 12 покажчиків літератури з історії декабристського руху. Наукова проблематика – *історіографія декабристського руху, краєзнавство, історія Росії й України XIX–XX ст.*

Казьмірчук Марія Григорівна (1983 р.н.). Студентка IV курсу історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Має 10 публікацій. Коло наукових інтересів: *рух декабристів в Україні, ломбарди в Україні в кінці XIX – на початку ХХ ст.*

Ломбардна справа на Півдні України в кінці XIX – на початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект

Стаття присвячена актуальній і малодослідженній темі – ломбардній справі на Півдні України в кінці XIX – на початку ХХ ст. В ній детально аналізується джерельна база цієї проблеми, підкреслюється необхідність продовження пошуку нових архівних та опублікованих матеріалів. Автори доходять висновку, що ломбарди грають значну роль у фінансово-економічному житті міст південного регіону.

The article is devoted to an actual and little investigated subject – the pawnshop business in the south of Ukraine at the end of the XIX – beginning of the XX centuries. The source base of this question is analyzed in details, the necessity of search of the new archives and published materials is underlined. The authors emphasize the important role of pawnshops in financial and economic life of cities in the southern region.

Ломбарди України, що виникли в XVI ст. і активно розвивалися у XIX – на початку ХХ ст. на основі європейських (для Західної України) та російських (для Наддніпрянщини) законодавчих зasad, є актуальною і малодослідженою темою вітчизняної історичної науки. Розбудова

сучасних фінансових структур нашої держави звертає увагу на необхідність використання історичного досвіду, нагромадженого дореволюційними теоретиками і практиками ломбардної справи, зокрема розпорядниками Одеського приватного ломбарду В.В.Кірхнером та Київсь-

кого і Харківського міських ломбардів О.П.Щеславцевим і О.А.Кустерським [1].

В історичній літературі тема розроблена недостатньо. До 1917 р. були опубліковані аналітичні статті П.К.Волчаєва і російського дослідника І.А.Кирилова, в яких розглядалися окремі аспекти теми, зокрема опосередковано діяльність ломбардів України на зламі XIX-XX ст. [2]. Радянська література зовсім незначна. Вона представлена лише статтями Н.Карцева та кількома енциклопедичними довідками [3]. У сучасній Україні дослідження ломбардної справи тільки розпочинаються. До них можна віднести статті О.М.Обушної, Л.Понипаляк, де згадуються окремі сюжети дореволюційної історії ломбардів в Україні [4]. Розробка і прийняття статуту Одеського приватного ломбарду, діяльність цих установ в Україні – питання, які досліджувала один із авторів цієї статті [5].

Коротенький перелік літератури переконує, що комплексної праці про ломбардну справу в Україні немає, тим паче про її джерелознавчий аспект. Ця стаття ставить проблему, звертаючи увагу дослідників на нагальну потребу вивчення цієї історико-економічної теми. А можливості для цього є, про що свідчить значний, але мало-відомий, пласт архівних та опублікованих матеріалів.

В архівах та книгозбірнях нашої держави виявлені різноманітні за характером, походженням, формою і змістом матеріали. Серед них актові та ділові документи, статистичні джерела, матеріали судово-слідчих та соціологічних досліджень, імперська і міська періодична преса, документи особистого походження. Не менш важливою групою джерел є речові, портретні зображення, кінофото-відео документи, карти тощо.

Корпус документів про ломбардну справу в Україні можна умовно розділити на опубліковані та архівні. До першої групи у першу чергу віднесемо документи про заснування позичкового банку, видачу ним позик, план створення позичкової скарбниці, статути ломбардів, зокрема Вологодського міського, Одеського приватного, Київського, Харківського і Одеського міських ломбардів, схвалені Сенатом й видрукувані у Повному зібрannі Російської імперії (Т. 9, 1830; Т. 14, 1830; Т. 19, 1830) та ін.

Становлення і розвиток ломбардної справи в Україні розкривається на основі документів, що відкладалися в архівних установах. Вони у свою чергу поділяються за хронологічно-проблемним

принципом на дореволюційні, радянські й сучасні, що зберігаються в державних архівах Харківської, Чернігівської, Житомирської, Київської, Одеської та інших областей України. Розмаїття матеріалів про спробу створення приватних ломбардів в Черкасах, Києві та діяльність ломбарду в Станіславі зберігається в ЦДАУ в м. Києві [6]. Найбільша кількість документів стосується діяльності Харківського міського ломбарду (28 справ), Чернігівського й Остерського (6 справ), Житомирського (6 справ).

У Державному архіві Миколаївської області найбільше документів з цієї проблеми зберігається у фондах: 216 – Миколаївської міської управи (3 справи), 222 – Миколаївської міської думи (3), 229 – Канцелярії міського градоначальника (5), 230 – Миколаївського військового губернатора (1). Серед матеріалів, що автори вже виявили і дослідили, є такі, що відсутні в інших архівах держави, зокрема списки службовців місцевого ломбарду, для внесення їх до списків до виборів у Державну Думу 1912 р. В цьому документі є п'ять прізвищ: розпорядника ломбарду Василя Васильовича Гончарова, бухгалтера Георгія Семеновича Стетанова та інших службовців. Цей список дозволяє поставити для дослідження питання “Ломбарди в політичному житті країни”, оскільки є можливість уяснити собі, на яких основах формувався виборчий бомонд [7].

Складною і цікавою є тема “Ломбарди й соціальні проблеми українського суспільства у кінці XIX – на початку XX ст.”, оскільки є можливість з’ясувати рівень заробітної плати службовців, зростання або зменшення кількості робочих місць, стосунки між службовцями й керівництвом ломбарду й міста, взаємозв’язки ломбарду та його клієнтів тощо. Так, у зазначеній вище справі порушуються питання стосунків між комірником А.Копиловим та оцінювачем Х.Крепсом, про виконання своїх службових обов’язків попереднім керівником ломбарду А.М.Міліо [8].

Протоколи та журнали засідання Миколаївської міської думи фіксують ставлення гласних до фінансових питань, зокрема щорічної винагороди службовців [9], побутових проблем місцевого ломбарду, до розв’язання складних судових справ. У листопаді 1908 р. член управи М.А.Максимов виявив розтрату коштів та коштовних застав у ломбарді. Спеціальна комісія, створена думою 17 листопада того ж року, підтвердила це, склавши акт грошової недостачі та

відомість закладів, які були відсутні в ломбарді [10]. Розпорядник ломбарду В.В.Гончаров умудрився розтринькати більше 11 тис. карбованців [11]. Після гострого обговорення дума вирішила “передати суду винуватця розтрати наявних грошей в касі та закладів” [12]. Окремого дослідження вимагають архівні матеріали про створення Одеського міського ломбарду та друковані джерела про Одеський приватний ломбард.

До 1917 р. документи дум та міських управ, де діяли ломбарди, друкувались у спеціальних періодичних виданнях. Низка опублікованих документів зберігається на сторінках “Ізвестий” та “Журналов” Одеської, Київської, Харківської, Миколаївської, Сімферопольської та інших місцевих дум [13]. Це, як правило, проекти статутів, річні кошториси, щорічні ревізійні звіти, матеріали про обрання керівників ломбардів, прохання про дозвіл отримати позики в банках для збільшення обігових коштів [14]. Шановне місце займають звіти керівників ломбардів, статистичні матеріали про їх діяльність [15]. Вони цінні тим, що дають можливість дослідити їх благодійницьку, фінансову діяльність, роль у розв’язанні складних соціальних питань.

Ломбарди на українських землях, що входили до складу Російської імперії, виникли у 80-х роках XIX ст. На початку XX ст. їх кількість становить близько 14. Говоримо приблизно, оскільки немає точних даних про існування ломбардів у Криму [16]. Найбільше утворилося на півдні України. Зазначимо, що вони виникають там, де була розвинута промислово-фінансова інфраструктура, де були тісні торгівельні зв’язки із закордоном. Херсон та Миколаїв і були такими важливими соціально-економічними осередками цього регіону. Миколаївський міський ломбард виник одночасно з Харківським у 1891 р., через п’ять років опісля виникає Херсонський міський ломбард. Миколаївський ломбард належав до повітових, а Херсонський – до губернських.

Ми маємо дуже мало матеріалів про діяльність цих ломбардів у регіоні, практично не виявлені ще архівні матеріали. Є тільки кілька “Оглядів Миколаївського градоначальства” за 1900, 1902, 1903, 1904, 1905, 1910, 1915 роки. Це солідні опубліковані збірки матеріалів, які розкривають всю соціально-економічну, фінансову та етнографічну палітру життя Миколаєва за конкретний рік. Нас зацікавив невеличкий розділ у них – “Миколаївський міський ломбард”. В

цих оглядах віддзеркалюється фінансовий стан ломбарду за рік. Документи відтворюють стан речей за кількістю прийнятих застав, їх грошовий еквівалент тощо. Матеріал розміщався у двох рубриках: кількість закладів і виданих позик “під носильні речі, взуття, матерію та ін.” та кількість закладів на рік “під залогові срібні та коштовні речі”. Перевагу завжди мали речі другої групи. Це дає можливість припустити, що Миколаївським міським ломбардом користувалося більш заможна верства міських обивателів, зокрема чиновники всіх рівнів, представники інтелігенції тощо. Наприклад, у 1899 р. було видано позичок під золоті, срібні та коштовні речі 3825 номерів, а під носильні речі – 3620. Якщо перша категорія була оцінена на суму в 37258 руб., то друга – в 24267 руб. [17].

Значний цифровий матеріал та кілька рішень про покращення роботи Херсонського ломбарду зафіксовані у “Журналі Херсонської міської думи” за різні роки. Так, Михайло Величко у 1908 р. просив думу звільнення його “від уплати відсотків, що належали з цього міському ломбарду, за заставлені речі” [18]. Розглядалася низка й інших питань: про збільшення обігових коштів, покращення умов праці, зокрема, будівництво власного приміщення, підвищення платні службовцям [19] тощо. 24 лютого 1904 р. дума розглянула доповідь ревізійної комісії й ухвалила: покращити умови роботи ломбарду, а також встановити “утримання розпорядника ломбарду й бухгалтеру в розмірі кошторису 1903 року”, змінити витрати на ломбард, виділити 500 крб. для винагороди його службовцям [20].

Міські достойники турбувалися про покращення умов роботи ломбарду. Їх, як і клієнтів, не задовольняли тісні приміщення, вони підтримували клопотання розпорядників про необхідність будівництва нових. Наприклад, спочатку Миколаївська дума на своєму засіданні 5 вересня 1906 р. схвалила рішення ревізійної комісії, прийнявши до уваги думку її членів про те, що “у цей час комори для загальних речей розширені майже удвічі”, а тому можна зачекати з розширенням приміщення ломбарду. Питання про подальше покращення долі ломбарду передати “на розгляд спеціальної комісії” [21] у складі гласних думи С.І.Волохіна, В.О.Коника, Р.М.Витвицького і А.Ф.Пукалова [22]. Комісія розробила кошторис у сумі з 600 крб., але дума його не схвалила [23]. Дума Херсона брала участь у формуванні керівного складу ломбарду.

Так, 20 квітня 1904 року вона провела вибори розпорядника і його товариша. За результатами таємного голосування розпорядником був обраний Е.І.Тоташ, а заступником – Н.Н.Кабузан [24].

Значно менше інформації про роботу Миколаївського міського ломбарду, бо звіти Миколаївської міської управи та її кошториси збереглися не за всі роки. Це ускладнює вияснення діяльності Миколаївського міського ломбарду.

Матеріали кошторису прибутків і витрат Миколаєва на 1900 р. дозволяють стверджувати, що міська управа планувала отримати від ломбарду надходжень до бюджету міста у 1899 р. 3040 руб. Насправді поступило 3200 руб., тому на 1900 р. визначили прибуток від ломбарду у розмірі 2880 руб. [25]. Ці цифри свідчать, що ці установи були прибутковими фінансовими структурами і не відповідали декларативним заявам “батьків міст, що ломбарди були покликані у першу чергу, задовольняти потреб найбіднішого міського суспільства [26].

Цінними є також фінансові звіти Херсонської міської думи, в яких простежуються позички міському ломбарду, кошти на ремонт, розрахунки за оренду приміщень у будівлях колишнього канатного заводу [27] та ін. Такі ж звіти залишила Миколаївська міська управа. В них, зокрема, розглядаються активи міського ломбарду, суми тимчасових позик для розширення своєї діяльності, відсотки за погашення його боргів та виплату тих же відсотків за наймання приміщення [28].

З всієї сукупності інформації можна вияснити форми і методи збільшення основного капіталу ломбарду – основи успішної його діяльності. Ця проблема турбувалася всі установи такого типу. Ломбард взяв дві позики в Миколаївському громадському банку в сумі 20000 руб. з обов’язковим поверненням із прибутку ломбарду протягом 10 років рівними частинами і, відрахувавши 8% річних. Щорічно ломбард повертав банку 2000 руб. + 880 руб. відсотків [29].

Питання власних приміщень ломбардів – злободенна проблема в їх діяльності. Як правило, вони відкривалися у найманих, не прилаштованих до цього приміщеннях. На їх переобладнання витрачалися податки мешканців міста, а з прибуткової частини потрібно було щорічно сплачувати за оренду великі суми в розмірі від однієї і до кількох тисяч рублів. Миколаївський ломбард, як і інші ломбарди України, також бажав мати власне, прилаштоване для цієї мети приміщення. У 1907 р. керівництво порушило

клопотання про будівництво нового приміщення ломбарду. Для цього був створений фонд на будівництво будинку ломбарду. На 1907 р. в ньому вже нараховувалося 3 000 руб. [30].

Важливим джерелом дослідження діяльності Миколаївського ломбарду є щорічні звіти, які відповідно до статуту готувало його керівництво і до березня поточного року подавало до міської управи. Дума визначала гласних, котрі перевіряли його, зіставляли з документами ломбарду і наявними залогами. Після цього Дума розглядала ці матеріали і приймала відповідні рішення. У звітах визначався: основний капітал, кількість закладених речей, сума виданих під них грошей, суми, що поверталися після викупу клієнтом закладеної речі, кількість предметів, що надходили у власність ломбарду, якщо їх господар не викуповував.

У розпорядженні дослідника є звіти Миколаївського ломбарду за 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1905 роки. Наприклад, у звіті за 1900 р. оборот склав 403593 руб. 26 коп. Після всіляких вирахувань на утримання службовців, повернення кредитів з відсотками в ломбарді залишилося “заставленими речами 76716 руб., відсотками паперів 700 руб. і наявними грішми 39 руб.”, що разом складало 77455 руб. [31]. У доповіді ревізійної комісії 22 квітня 1902 р., підготовленої М.Постниковим, А.Павловим, П.Суротинським та І.Волторинським, розглядається фінансовий стан ломбарду. Автори доповіді відзначають, що ломбард має перед міським громадським банком 9000 руб. боргу, за який виплачує щорічно по 8% “інтересу вперед”, але не менше 2000 руб. щорічно. Міська управа “постійно робить позики до 10000 руб., за які платиться 8½% за півріччя”. Отже, “ломбард зобов’язаний щорічно виплачувати біля 3500 руб. боргу. Наявність боргів, незначний оборотний капітал в 51000 руб. не дозволяє, на думку членів комісії, “бажати знизити відсотки, які беруться за позички” [32]. Комісія знову повернулася до питання про реконструкцію приміщення ломбарду, але наголосила, що вона має бути проведена відповідно до складеного розпорядником кошторису і за власні кошти ломбарду [33].

Міська дума Миколаєва після розгляду звіту за 1900 р. розпорядника ломбарду і ревізійної комісії прийняла рішення: порушити клопотання про зміну його статуту, що дозволило приймати під відсотки термінові внески (вклади) від приватних осіб, відхилити прохання про збільшення

витрат на утримання канцелярії, “дозволити ломбарду видати місячний оклад службовцям у нагороду за виявлений ревізійною комісією зразковий порядок ведення справ [34] та ін. Звертаємо увагу на останній пункт постанови – видачу преміальних за хорошу службу, що дозволяє виділити важливу соціальну рису у діяльності ломбардів – турботу про службовців, покращення їх матеріального становища, зокрема виділенням щорічних надбавок до платні.

Питання збільшення платні службовцям неодноразово розглядала Херсонська міська дума. Так, 24 листопада 1904 р., заслухавши доповідь ревізійної комісії, до якої входили гласні М.М.Коган, О.П.Писарев, С.І.Волохін та М.В.Щеглов, дума ухвалила платню розпоряднику та бухгалтеру ломбарду залишити у розмірі минулого 1903 р. кошторису, виділити 600 руб. для найму писарів, асигнувати на покращення побуту службовців установи 500 руб. [35].

Література

1. Кирхнер В. Одесский частный ломбард за 25 лет. – Одесса, 1912. – 111 с.; Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Известия Киевской городской думы – 1915. – № 10. – С. 157-163; Його ж. Вещевой кредит и городской ломбард в Киеве // Там само. – 1917. – № 12. – С. 42-48 та ін.
2. Волчев П.К. К деятельности Киевского городского ломбарда // Там само. – 1915. – № 7. – С. 139-144; Кирилов И.А. Ломбарды в России. – [М.], 1922. – 81 с. та ін.
3. Карцева Н. Київський міський ломбард // Праці комісії для вивчення фінансових справ. – № 5. – Ч. I. 1929. 36. соц.-економ. відділу ВУАН. – № 28. – С. 189-197; Ломбарды // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1965. – Т. 8. – С. 766 та ін.
4. Понипаляк Л. Діяльність ломбардів // Вісник податкової служби. – 1996. – № 8. – С. 41; Обушна О. Сучасні тенденції розвитку ломбардного кредитування // Банківська справа – 1999. – № 5. – С. 17-21.
5. Казьмірчук М. Ломбарди України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Історіографія проблеми // Наукові записки. Іст. науки. 36. наук. ст. Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. – Вип. 45. – К., 2002. – С. 200-206. Її ж. До питання про діяльність ломбардів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – Вип. 47. – К., 2002. – С. 91-97; Її ж. До історії статуту Одеського приватного ломбарду // Наукові записки з української історії. 36. наук. ст. Переяслав-Хмельницького пед. ун-ту ім. Г.С.Сковороди – Вип. 14. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – С. 268-274.
6. Центральних державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 122, Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 92; Оп. 537. – Спр. 17; Оп. 634. – Спр. 111 та ін.
7. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1450. – Арк. 11зв., 16.
8. Там само. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1733. – Арк. 1-13зв.
9. Там само. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1722. – Арк. 4
10. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1437. – Арк. 14.
11. Там само. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 281.
12. Там само. – Арк. 281-281зв.
13. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1382, 1729, 1828, 1932, 2157; Державний архів Чернігівської області. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 130, 165; Оп. 2. – Спр. 1306; Державний архів Одеської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1099; Ф. 16. – Оп. 87. – Спр. 110 та ін.
14. Устав Одеського городского ломбарда // Известия Одесской городской думы – 1908. – № 22. – С. 3560-3583 та ін.

У звітах мова йшла про те, що ломбард для збільшення обігових коштів використовував не тільки кредити, але й кошти службовців. Так, у фінансовий обіг 1900 р. були включені “відсоткові папери службовців: Копилова (500 руб.) і Фаса (200 руб.)” [36]. У звіті за 1901 р. вже відсутні відсоткові папери Фаса [37].

Отже, аналіз різноманітних архівних та опублікованих матеріалів дає підставу для кількох висновків: 1) необхідно продовжити пошук нових архівних та опублікованих матеріалів про ломбардину справу на Півдні України; 2) ломбарди цього регіону відігравали значну роль у фінансово-економічному житті своїх міст; 3) їх можливостями користувався переважно середній прошарок, а не найбідніші місцеві обивателі; 4) ломбарди спонсорували розвиток інших фінансових структур, зокрема громадських банків та окремих громадян.

15. Известия Симферопольской городской думы. – 1912. – № 7-8. – С. 854.
16. Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 6; Там само за 1901 год. – Николаев, 1902 год. – С. 6.
17. Обзор Николаевского военного губернатора за 1899 год. – Николаев, 1900. – С. 16.
18. Отчет Херсонской городской управы за 1908 год. – Херсон, 1909. – С. 9.
19. Там само. – С. 19, 56, 64; Отчет Херсонской городской управы за 1906 год. – Херсон, 1907. – С. 127.
20. Журналы Херсонской городской думы // Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. – Херсон, 1905. – С. 42.
21. Журналы Херсонской городской думы 5-го сентября 1906 года // Отчет Херсонской городской управы за 1906 год. – Николаев, 1907. – С. 126.
22. Пятнадцатое очередное собрание Думы 22 и 24-го ноября // Там само. – 1906. – Херсон, 1907. – С. 162.
23. Второе очередное собрание Думы 24-го февраля // Там само. – 1904. – С. 42.
24. Четвертое очередное собрание 20-го апреля // Там само. – С. 50.
25. Смета доходов и расходов города Николаева на 1900 год. – Николаев, 1899. – С. 72-73.
26. Очерк истории города Чернигова 907-1907: Юбилейное издание Черниговской городской управы. – Чернигов. – С. 70.
27. Смета доходов и расходов гор. Херсона на 1904 год. – Херсон, 1904. – С. 30.
28. Отчет Николаевской городской управы (Херсонской губернии) о движении сумм за 1910 год. – Николаев, 1911. – С. 11.
29. Там само. – С. 124. (Наші підрахунки).
30. Смета доходов и расходов города Николаева на 1907 год. – Николаев, 1907. – С. 6.
31. Отчет Николаевского городского ломбарда за 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 6.
32. Там само. – С. 13.
33. Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 12; Отчет... за 1901 год. – С. 12.
34. Отчет Николаевского городского ломбарда за 1900 год. – С. 15.
35. Второе очередное собрание Думы 24-го февраля 1904 года // Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. – Херсон, 1904. – С. 42.
36. Там само.
37. Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской гуребнини за 1901 год. – Николаев, 1902. – С. 6.

На добре пам'ять до редакції 17.10.2003 р.